

חרדים ברשת : משחקי-זהות בקהילה החרדית המקוונת

שרית אוקון

המחלקה לתקשורת | אוניברסיטת בן גוריון בנגב¹

sarit.okun@gmail.com

תקציר

המרחב הקיברנטי וקהילות הדת המקוונות (Online Religious Community) המתקיימות בו, מספקים הזדמנות מחקרית עדכנית ויעילה להיכרות עם מגזרים שונים בחברה. אחת מקבוצות המחקר המרתקות בתחום זה היא הקהילה החרדית המקוונת, הפועלת ברשת ללא לאות, בצל השפעות החברה המערבית-חילונית. מאמר זה מבוסס על מחקר נטנוגרפי שבחן בין היתר כיצד מציגים עצמם חברי קהילת-דת זו בפורום 'בחדרי חרדים'.

המחקר משלב בין שתי מתודולוגיות משלימות: 'חקר מקרה' (Case Study) ו'נטנוגרפיה' (Netnography), שהיא שיטה אתנוגרפית איכותנית ופרשנית, המאפשרת להתחקות אחר קהלים ותרבויות מקוונות (cybercultures) בעולם מתווך טכנולוגי. בתום חמישה חודשי תצפית, בהם נבחנו ועובדו מבחינה תמטית קרוב ל-3000 דיונים (שרשורים), נמצא כי חברי הקהילה החרדית המקוונת מנהלים משחקי-זהות אישיים וקבוצתיים. משחקי הזהות מעידים על כך שחברי "חצר" חדשה זו מכסים טפח ומגלים טפחיים: הם משתמשים אמנם ב"ניקים" (כינויים מקוונים) אשר מסווים ומסתירים את זהותם בעולם הממשי ואף נהנים משמירה על אנונימיות יחסית, אך בה בעת הם גם משתעשעים בהעברת מסרים חדים ובולטים על אישיותם, אמונותיהם ואורחות-חייהם.

מילות מפתח: החברה החרדית | אינטרנט | קהילות-דת מקוונות | נטנוגרפיה

Haredi (Ultraorthodox) Jews on the Internet: Identity Games in an Online Haredi Community

Sarin Okun

Department of Communication, Ben Gurion University in the Negev

sarit.okun@gmail.com

Abstract

Cyberspace and the online religious communities active within it, provide an outstanding opportunity to learn more about such communities. One of the most fascinating groups to be investigated in this way is the online, ultra-orthodox community, which uses the internet tirelessly, even under the shadow cast by secular, western society. This study is based on netnographic research, which examined, *inter alia*, how the members of this religious community present themselves in the *Behadrei Haredim* forum.

The study combines two complementary methodologies – Case study and netnography, which is an ethnographic, qualitative and interpretive method enabling the investigation of cyber-cultures in the technologically mediated world. After five months of observation, examination and the thematic processing of close to 3,000 conversations (strings), it was found that members of the online, ultra-orthodox community play both individual and group "identity games".

The pervasive presence of those identity games indicates that the members of this new-style Hassidic court reveal little. Whereas they do use nicknames concealing their real world identities and enjoy relative anonymity, at the same time they enjoy sending pointed, obvious messages about their personalities, beliefs and lifestyles.

Key Words: Ultra-orthodox society | internet | online religious communities | netnography

¹ המאמר מבוסס על עבודת תזה שנכתבה בהנחייתה המקצועית והמסורה של פרופ' גלית נמרוד מאוניברסיטת בן גוריון בנגב.

התגבשות "דת בעלת אופי מקוון" (O'Leary, 1996: 789). עוד נמצא כי האינטרנט מאפשר לגולשים דתיים לחוש חוויות רוחניות חדשות, בראותם בו אמצעי טכנולוגי למילוי צרכים, המאפשר ביטוי לאמונות שונות, לבניית זהות דתית ולתמיכה רוחנית וחברתית (Cobb, 1998; Ess, Kawabata & Kurosaki, 2007).

האל (Hall, 1997), חוקר 'הדת החיה' (lived religion – תחום אתנוגרפי והוליסטי בלימודי הדת, המשמש להבנת האמונות, המנהגים והחוויות של אנשים דתיים – מצא כי הטקסים המסורתיים הפכו נזילים בעידן הדיגיטלי. הם מותאמים לצורות שונות של מעורבות דתית מקוונת, ואף שהסמלים והנרטיבים משוחררים ברשת מן המבנים המסורתיים, הם משדרים למרות הכול משמעות רוחנית. בעקבות האל בחנה גם ברשר (Brasher, 2001) את ההשקה בין העולם הדתי לבין המרחב הקיברנטי, בניסיון להסביר את משמעותה של "האמונה האלקטרונית", ומצאה כי הטכנולוגיה משפיעה על הדת המסורתית ביצירת רוחניות מקוונת חדשה. לשיטתה, הטכנולוגיה לא ניצחה את האמונה הדתית, אלא היא נענית לתביעות הרוחניות של הדור הגדל בעידן האינטרנט. ברגע בו התגבר האינטרנט על מחסומי המרחב, החלה נגישות דתית בקנה-מידה עולמי, נוצרו קהילות-דת ומעגלי-אמונה חדשים ופותחו אמצעים אלקטרוניים לפעילות דתית מגוונת, כמו יצירת מקדשים ומזבחות אלקטרוניים ובניית אתרים למעריצי דמויות רוחניות.

קהילות הדת המקוונות

החוקרים החלו להתמקד בתחום "קהילות הדת המקוונות" (Online Religious Community) רק בראשית המילניום, עם פרסום ממצאים אודות קהילות הפועלות סביב הקשרים דתיים: פסקי-הלכה של קהילות אסלאמיות מקוונות (Bunt, 2000), 'סייבר בודהיסטי' כמרחב חדש לפרקטיקה דתית (Taylor, 2003) והאינטרנט כמרחב המספק פלטפורמה חדשה להפצתן של קהילות פונדמנטליסטיות שוליות (Howard, 2000). יתרה מכך: נטען כי האינטרנט הוא כלי פרקטי לחיזוק אידאולוגיות דתיות. בנט (Bunt, 2000) מצא כי מוסלמים דתיים רואים באינטרנט מרחב דתי, ציבורי ופרטי, שבאמצעותו ניתן להאזין באופן המוני לדרשות של מנהיגים רוחניים או ללמוד לבד מן הקוראן. לארסן (Larsen, 2007) גילה כי העברת כתבי-קודש ברשת, שליחת תפילות וברכות אלקטרוניות ונגישות מקוונת למוסדות-צדקה, מגבירים אצל נוצרים-דתיים את תחושת השייכות לכנסייה, מחזקים אמונה דתית ותורמים לצמיחתם הרוחנית של הגולשים.

מחקרים נוספים בתחום הנדון מצביעים על כך שהקהילה הדתית המקוונת מקהה את הנאיביות ואת חוסר הביקורתיות המאפיינת את התרבות הדתית (Brasher, 2001; O'Leary, 1996), מעודדת תנודות של השתייכות לקהילה (Campbell, 2005) ומובילה לגמישות בבניית הזהות הדתית (Lövheim, 2004). חוקרים שבחנו את המוטיבציה של משתמשי האינטרנט בבואם להצטרף לקהילות הדת המקוונות ובהחלטתם להשתתף בהן, ואת השפעתה של פעילות זו על עולמם הדתי ועל קהילתם הלא-מקוונת, מצאו כי בקרב גולשים נוצרים האינטרנט אינו מנותק מן הקהילה המסורתית, וכי חבריהם החדשים ברשת הם תוספת, ולא תחליף, למעורבותם הדתית

בכנסייה (Young, 2004). עם זאת ניכרות תמורות במאפיינים המסורתיים, כך שהאינטראקציות המקוונות והמבנים החברתיים החדשים מדגימים כיצד מתפקדים כיום ארגונים דתיים (Kim, 2005).

המארג בין העולם המסורתי לבין מדיה חדשים, מוכר היטב לאורך ההיסטוריה, וקבוצות דתיות לומדות מן העבר כיצד להתמודד עם התפתחות מודרנית זו. כשהנוצרים האוונגליסטים הבינו את כוח קהילת הדת המקוונת ואת יכולתה לסחוף מאמינים למסרים ותכנים דתיים, הם הגדירו אותה "מרחב קדוש" ו"בריאה אלוקית" (Barker, 2005). תהליכים אלה הובילו את קמפבל (Campbell, 2005, 2010, 2011a, 2011b) לאפיין את קהילות הדת המקוונות בחמש תכונות מרכזיות: קהילה מרושתת (networked community), זהות מסופרת (storied identities), סמכות משתנה (shifting authority), קיום מתכנס (convergent practice) ומציאות רב-אתרית (multisite reality).

לדברי (Campbell, 2011b) קמפבל, קבוצות-דת אלו מתנהלות בראש ובראשונה במתכונת של קהילה מרושתת בעלת דת מרושתת (networked religion), כך שהמשתתפים מושפעים מסל אינטראקציות מקוונות המעצב את מחשבותיהם, ציפיותיהם ופעילותם. בשונה מן הקהילה המסורתית, שהיא בעלת מבנה חברתי מוגדר, קהילת הדת מתנהלת כיום במספר מרחבים במקביל, כך ש"הפולחן הדתי" יכול להתבצע גם וירטואלית, תוך שימוש במקדשים או בבתי-כנסיות מקוונים. כבר לא מדובר בהשתייכות לקהילת-דת סטאטית אחת, אלא בהשתתפות במספר מערכות חברתיות ואינדיבידואליות בעלות פוטנציאל לחוויה פרטית וציבורית שמתאימה לכל אחד בנפרד.

תכונה נוספת של קהילת הדת המקוונת היא "הזהות המסופרת". שכן חברה מציגים עצמם באמצעות סוגים שונים של קשרים ומקורות מקוונים, הם שואבים מידע וסופגים משמעויות משיטוט באינטרנט כמו גם מן הקונטקסט הלא-מקוון. הזהות המסופרת של כל אחד מן המשתתפים, נבנית כחלק מתהליך אישי הכולל בחירות וחיבורים: הגדרת ה"ניק" והצגתו בצורה קוהרנטית, תיאור ה"אני" מתוך מבחר מקורות תורניים וכלליים, יצירת נרטיב ייחודי, ציון פרטי ההשתייכות המוסדית והקבוצתית ובחירת הקישוריות המצורפות להודעות. כל אלה מאפשרים שיתוף במידע, חיבור לאנשים בעלי דעות זהות, ויכוח עם עמדות מנוגדות ויצירת רשת חברתית תומכת. הזהות המסופרת משקפת את ההבנה כי למרות שאנשים משחקים בין זהויות שונות, במקרים רבים יש להם דחף לאחד ביניהן (Campbell, 2011b; Cheong & Poon, 2009).

קמפבל (Campbell, 2011b) מאפיינת את קהילות הדת המקוונות גם בתכונה של "סמכות משתנה". גמישות הקהילה הדתית הדיגיטלית ונזילותה וארעיות הסביבה המקוונת, מאתגרות את המבנה הסמכותי המסורתי, תפקידו וכליו, ותורמות למתח שבין הסמכות הדתית המסורתית לבין בעלי סמכויות מקוונים. עם הזמן נוצר מעמד חדש של "מומחים דתיים אונליין", המנגישים ומפרשים לציבור את האמונה הדתית ואת התרבות "אופליין". אלה עוקפים את המסלול המקובל של רכישת ידע והסמכה דתית, וקונים את מעמדם מתוקף זמינותם ומומחיותם ברזי האינטרנט. כך יוצרת קהילת הדת המקוונת סוגים חדשים של אותוריטה דתית, ביניהם בעלי האתר, מנהלי

הקהילה ובלוגרים מומחים, המנצלים לא פעם את כוחם גם לשליטה בחיים הדתיים הלא-מקוונים (Piff & Warburg, 2005).

קהילות הדת המקוונות מאופיינות גם ב"עשייה מתלכדת". זמינות המידע בקהילות הדת המקוונות מובילה את הפרט למיזוג בין טקסטים ומקורות, ומכאן לעשייה דתית אינדיבידואלית. האינטרנט משמש לחברי הקהילה כצומת רוחני לבחירת חוויות, התנהגויות ואמונה אישית ממגוון מקורות, ומוביל לאורח-חיים שונה, בו המסלול הדתי נשען על לימוד בד בבד של מקורות מסורתיים וחדשים (Brasher, 2001; Campbell, 2011b; Roof, 2000; Young, 2004).

התכונה האחרונה שמציעה קמפבל (Campbell, 2011b) לאפיון קהילת הדת המקוונת, היא *מציאות רב-אתרית*. אנשים דתיים שואבים כיום לחייהם במודע או בתת-מודע, גם מחוויותיהם המקוונות באופן בו ישנה חפיפה אידאולוגית ואינטראקציה תמידית בין מגזרים ברשת לבין מקביליהם הלא-מקוונים (Young, 2004; Campbell, 2005). הלנד (Helland, 2007) מציג דוגמה למציאות רב-אתרית בה הינדואיסטים ובודהיסטים דתיים משתמשים באינטרנט כדי ליצור קשרים בין קהילותיהם בתפוצות ולהכיר את מכלול האתרים הקדושים הפזורים בארצות שונות. במקרה זה הפעילות הדתית המקוונת לא זו בלבד שאינה מנותקת מן הדת הלא-מקוונת, אלא תומכת, מתגברת, מרחיבה והופכת לחלק אינטגרלי מן הנרטיב הטקסי שלה.

חמש התכונות שמציעה קמפבל (Campbell, 2011b) לאפיון "קהילות דת מקוונות" אינן מצביעות רק על גמישות מבנה הרשת, על הפונקציונליות והחידוש שבטכנולוגיות המידע ועל השילוב המקוון בין תוכני קודש וחול, אלא מביאות יחדיו להבנת הקהילה הדתית המקוונת כקהילה הממסגרת את החוויה, את האמונה ואת הקיום ברשת, דרך יחסים דינמיים ואינטראקציות חדשות ומביאה לשינויים מרחיקי-לכת באופן בו גולשי האינטרנט הדתיים מציגים את עצמם.

החרדים והמדיה החדשים

בדומה לפעילות המקוונת שנצפתה אצל גולשים מדתות שונות בעולם (Cheong, 2013), האינטרנט משפיע גם על אלה המשתייכים לחברה היהודית-חרדית (כהן, 2013). למרות שמדובר במגזר שמרני הכולל קשת של פלגים שלכל אחד מהם דפוסי צריכה ושימוש שונים במדיה החדשים, וחרף היחס האמביוולנטי של הממסד הרבני אליהם, מצביעים נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2014) על כך כי ב-60% מבתי החרדים יש מחשב, 40% גולשים ברשת בגלוי או בסתר ו-32% משתתפים בקבוצות-דיון, צ'אטים ופורומים למיניהם. הודות לשירות המקוון של מכשירי הטלפון הניידים והתאמתם לגלישה נוחה ומהירה, חלה עלייה בשימוש שעושה המגזר החרדי ברשת. רותם (2014) מצא כי כיום משתמשים כבר 42% מן החרדים באינטרנט רגיל או "כשר" (רימון, אתרוג, נתיב וכדומה).

לפי לב-און ונריה בן-שחר (2009), המחלוקת בהנהגה החרדית לגבי השימוש של הציבור הדתי במרחב המקוון, נעה מקבלה מסויגת של התופעה (היתר-גלישה רק לצורכי עבודה ופרנסה) ועד לשלילה מוחלטת ועקרונית (פסקי-הלכה ובהם ביטויים קיצוניים, כגון "איסור חמור" או "סכנה ממשית"). הסתייגות הרבנים נובעת ממניעים שונים, ביניהם: חשש מחשיפת הציבור

לפורנוגרפיה, דברי כפירה, שיחות חולין, לשון הרע, רכילות ואף פריצת הגדרות ההלכתיות בין נשים לגברים (המתאפשרת כיום ביתר קלות בפורומים המקוונים ובמסרונים המכשירים הניידים).

הממסד הרבני מתמודד עם חששות אלה באמצעות "בית דין רבני-חרדי לענייני תקשורת" וכן באמצעות "הוועד למען טוהר מחננו", שתפקידם לפעול נגד ערוצי הפנאי המודרניים, לתת איסורים או היתרים רבניים מיוחדים ולפתח אמצעי טכנולוגיה שמטרתם להתגבר על איומי הרשת. סייגים אלה נועדו לשמש קו-אדום ולהגביל את השפעת המדיה החדשים על הקהילות החרדיות. אלא שחרף סייגי הרבנים, מחקרם של ברזילי-נהון וברזילי (Barzilai & Barzilai, 2005) מצביע על כך שהתקשורת המקוונת חדרה גם לעומק המגזר החרדי, ושהפעילות הרווחת בקרב גולשים חרדים ברשת, היא דווקא כניסה לפורומים ייחודיים (Tydor Bamel- Barzili-Nahon, 2009; schwartz, 2009).

בשנת 2002 נפתח "בחדרי חרדים" – הפורום החרדי הראשון והיחיד ברשת הפורומים "הייז פארק". באותם ימים טרם נחשפו מרבית החרדים לאינטרנט, וגולשי פורום זה חשו "מיעוט פורץ דרך" (רוז, 5.1.10) המקיים שיח ביקורתי וחופשי מן ההיררכיה הרבנית בחסות הכתיבה האנונימית. ככל שגברה חשיפת החרדים לאינטרנט, כן הצטרפו יותר חברים לפורום זה שהפך לאחד ממוקדי האינטרנט הפעילים והנצפים ביותר, והוחלט להרחיבו ולמסדו כפורטל חרדי מקוון המאגד בתוכו פורומים נוספים ומספק ידיעות בנושאי אקטואליה, פנאי, הלכה, תרבות ועוד. כשזיהו המשקיעים החרדים את הפוטנציאל הכלכלי הטמון ברשת, הם פתחו עשרות אתרים חרדיים מתחרים, ביניהם 'אתרוג', 'כיכר השבת', 'חרדים', 'אש התורה', 'הדף היומי', 'מנוף', 'שבע.נט', 'שופר ניוז', 'חב"ד אונליין', 'שטייג', 'לדעת', 'חרדים.נט', 'צופר' ו'חסידניו' (פז, אלמוג ואלמוג, 2008; רוז, 2010).

התמסדות הפורומים, השיח הביקורתי כלפי הממסד הרבני, השמצת העסקנות החרדית והתחרות על לב המפרסמים, הובילו לכך שב-2009 נענשו מנהלי האתרים החרדיים וחברי האתרים בחרם חברתי וכלכלי, עד שחלקם נסגרו זמנית, והדבר הוביל להתפטרות עורכי 'בחדרי חרדים', דוד רוטנברג ודב פוברסקי. האתרים נפתחו שוב רק לאחר שבכירי הממסד הרבני התירו את המשך פעילותם בכפוף לפיקוח מקוון של מנועי חיפוש "כשרים" כגון: 'רימון', 'אתרוג', 'בבא קמא' או 'GOG-J', המאפשרים לחפש מידע ברשת מבלי להיתקל בחומרים בלתי-הולמים (פז, אלמוג ואלמוג, 2008; רוז, 2010).

קפלן (2007) הציג במחקרו את יתרונות האינטרנט כסוכן זהות דתית, בהיותו ערוץ טכנולוגי בו הגולשים החרדיים אוספים באופן אנונימי ידע הנוגע לאמונותיהם, מקבלים ייעוץ מ"רב וירטואלי", מעלים שאילתות הלכתיות, משתתפים בדיונים תורניים, שומעים שיעורים ברשת ויוצרים חבורות-לימוד מקוונות. החוקר ראשי (2010) חיזק את הגישה החיובית כלפי האינטרנט בציטוטים מפוסקי-הלכה שעמדו על כוחם של הערוצים המקוונים ומבקשים לנצלם לקידום היהדות. ממאמרו עולה כי רבנים שהבינו את יכולתו של האינטרנט לתרום לעיצוב הקהילה החרדית, החלו להשתמש בטכנולוגיה זו להצפת סוגיות הלכתיות ולבניית זהות דתית-חרדית בת-ימינו.

הפעילות החרדית המקוונת נבחנה בשנים האחרונות בשורה של מחקרים: ברזילי-נהון וברזילי (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005) הצביעו על ארבעה ממדים של פונדמנטליזם דתי המתרחשים בעקבות האינטראקציה של החרדים עם האינטרנט. ליביו וטננבאום-ויינבלט (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007) עמדו על המתח שנוצר בין פעילות נשים חרדיות ברשת, לבין איסורי הרבנים. תידור באומל-שוורץ (Tydor Baumel-Schwartz, 2009) בחנה פורומים של חרדיות דוברות אנגלית, ולב-און ונריה בן-שחר (2009) בחנו עמדות של נשים חרדיות הגולשות בפורומים סגורים, ביחס לאינטרנט. ב-2011 פרסמו קמפבל וגולן (Campbell & Golan, 2011) מאמר אודות המוטיבציה של מנהלי אתרים בבניית פורומים ייחודים לקהילות-דת סגורות. כהן (2013) סקר את השינויים המתרחשים בערוצי המדיה החדשים כתשתית ליצירת אלטרנטיבה מקוונת למגזר הדתי, ובהמשך בחנו רוזנברג וראשי (2014) את השפעת המכשירים הניידים המקוונים על החברה החרדית. לאחרונה פרסמה קמפבל (Campbell, 2015) את הספר Digital Judaism ובו מאמרים העוסקים ביחסם של זרמים ביהדות האורתודוקסית כלפי טכנולוגיות חדשות ואתגרי השמירה על זהות יהודית דתית בעידן הדיגיטלי.

סקירת הספרות שהוצגה לעיל מלמדת כי העלייה בשימוש באינטרנט בקרב חרדים, והאתגרים שמציבים המדיה החדשים בפני המגזר היהודי-אורתודוקסי, עוררו בשנים האחרונות עניין בדיסציפלינות שונות, אולם ניכר כי השיח המחקרי רחוק עדיין מלכסות את מכלול הפעילות של המגזר החרדי ברשת, ובפרט את מאפייניו כקהילת-דת מקוונת. מטרת המאמר הנוכחי היא להציג ממצאים חדשים על הקהילה החרדית המקוונת, תוך התמקדות באופן ההצגה, ובזהות השאלה בה משתמשים חבריה. בחינת סוגיה זו נועדה להעמיק את הבנת תכונת "הזהות המסופרת", שהוגדרה אצל קמפבל כאחת התכונות המאפיינות את קהילות הדת המקוונות (Campbell, 2010, 2011a, 2011b) וכן להרחיב את גוף הידע העוסק באופן בו עונות קהילות הדת המקוונות על הצרכים התקשורתיים, החברתיים, הדתיים, הקוגניטיביים והרגשיים של משתמשי האינטרנט החרדים.

מתודולוגיה

מחקר זה התבסס על הגישות של 'חקר-מקרה' (Case Study) ו'נטנוגרפיה' (Netnography), שהיא שיטה אתנוגרפית-וירטואלית שפותחה על ידי ר. קוזינץ (Kozinets) ככלי מחקר איכותני ופרשני לחקר קהילות ותרבויות מקוונות (cybercultures). מתודולוגיה איכותנית זו רואה את המרחב הוירטואלי כשלוחה של העולם הפיזי, ואת המציאות כשלוחה של המתרחש בעולם המקוון. הנתנוגרפיה היא למעשה אתנוגרפיה שהותאמה למורכבות העולם המתווך טכנולוגית, והיא מתבססת על האתנוגרפיה המסורתית. החוקר קורא טקסטים אשר פורסמו בפומבי, מתבונן בהתנהגויות ובשיח האנושי בלי לצפות באנשים עצמם, הוא מסתמך על ארכיונים מקוונים ובוחר צורות שונות של אינטראקציות ברשת (Kozinets, 2010; Hine, 2008).

מחקרים אתנוגרפיים באינטרנט, דוגמת הנתנוגרפיה, מכונים בספרות האקדמית במגוון שמות: אתנוגרפיה דיגיטלית, אתנוגרפיה וירטואלית, אתנוגרפיה מקשרת, אתנוגרפיה מרושתת, סייבר-אתנוגרפיה ועוד (Dominguez, Beaulieu, Estalella, Gomez, Read & Schnettler,)

2007). גישות אלו הובילו לדילמות קונספטואליות ומעשיות שהתמקדו בעיקר בשאלה אם האינטרנט הוא בכלל שדה-מחקר המתאים לאתנוגרפיה (Ferguson & Gupta, 2002), אולם נראה כי הנטנוגרפיה אינה שונה לחלוטין מהאתנוגרפיה המסורתית, בהציבה בפני החוקר שאלות דומות: האם חברי הקהילה מתייחסים אל האינטרנט כאל מדיום חברתי? מהי חשיבותו עבורם? כיצד הוא משפיע על יחסיהם? מה ההבדל בין "וירטואלי" ל"ממשי", והיכן עובר הגבול ביניהם?

עבודה זו דבקה בגישות המוצאות בנטנוגרפיה ערך אפיסטמי רב, וסבורות כי ניתן להפיק באמצעותה ידע אובייקטיבי יחסית על תופעות חברתיות ברשת. לפי בולייה (Beaulieu, 2004) שיטה זו היא אסטרטגיה של אובייקטיפיקציה העושה שימוש בטכנולוגיה, שכן החוקר משקיף על הנעשה מן הצד ואינו מפריע לדברים להתרחש. הוא אינו מעורר מבוכה בקרב הנבדקים ומסוגל לאמץ זווית-ראייה מרוחקת להפקת ידע אובייקטיבי. גם Paccagnella (1997) טען כי אם האתנוגרף פועל כמשקיף מן הצד או כמשתתף סמוי, הסיכון לעיוות הממצאים הנובע מנוכחותו בשטח הולך וקטן. גם היין (Hine, 2008) תומכת במתודולוגיה הדורשת מן האתנוגרף "לחיות" בסביבה המקוונת, וטוענת כי יתרונה של מתודולוגיה זו נובע מהיותה פתוחה ומאפשרת לחוקר לעדכן את תפיסותיו בהתאם למידע חדש המתברר במהלך המחקר.

איסוף הנתונים

מקרה הבוחן שנבחר להבנת האופן בו חברי הקהילה החרדית המקוונת מציגים את עצמם, הוא "בחדרי חרדים" (http://www.bhol.co.il/forums/forum.asp?cat_id=4&forum_id=771) – הפורום המרכזי והפעיל ביותר של פורטל ב'חדרי חרדים', שהוא זירה אינטרנטית לפעילות קהילתית, דתית ותקשורתית המייצגת באופן פורה ומדויק את העולם החרדי המקוון. בפורום זה רשומים כיום למעלה מ-7000 חברים ובהם נציגי-ציבור מכל גוני הקשת הפוליטית והדתית, והוא מאפשר לציבור החרדי להתעדכן בעניינים אקטואליים ולדון בסוגיות רלוונטיות למגזר. ולפיכך הוגדר פורום זה בפי רותם (23.6.2006) בכינוי "מקווה וירטואלי" – מקום המנקז אליו ענייני דיומא, חדשות מהז'רגון החרדי, דיון בסוגיות עקרוניות, אך גם לא מעט שיחות פנאי ורכילות".

שדה-מחקר מקוון זה, עונה על הקריטריונים שהגדיר קוזינץ לנטנוגרפיה (Koziens, 2010): הוא רלוונטי לשאלות המחקר, הוא פעיל ועדכני (למעלה מ-50 דיונים חדשים בכל יום), הוא פתוח ונגיש (בניגוד לפורומים פרטיים או סגורים הקיימים באותו פורטל), הוא אינטראקטיבי ועשיר במידע (חברי הפורום מעלים מדי יום מגוון רב של נושאים לדיון ומגיבים באמצעות הודעות פומביות ופרטיות כשהתאריך, השעה, מספר הצפיות והתגובות, מוזנים באופן אוטומטי). בנוסף, מכיוון שחרדים לוקחים חלק בהרבה קבוצות-דיון וצ'אטים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014; רותם, 2014), הם משתתפים בפורומים ברשת יותר מאשר קהילות אחרות (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005) ורבים מהם הפכו את "בחדרי חרדים" לביתם הווירטואלי (פז, אלמוג ואלמוג, 2008). שדה המחקר שנבחר הוא למעשה קהילת הדת המקוונת הוותיקה והפעילה ביותר בקרב הגולשים החרדים. על כן היא משמשת מקרה-בוחן מצוין לחקר הקהילה החרדית המקוונת.

יתרה מכך: מחקרים חדשים מראים כי ערך אפיסטמי רב יותר מתקבל מחקר קהילה מקוונת המגבילה את ההצטרפות לשורתיה (Iriberry & Leroy, 2009). מנהלי "בחדרי חרדים" קבעו

בהקיים את הפורום, כי החברות בקהילה (המקנה זכות לכתוב ולהגיב בדיונים) מותנית במענה ראוי לשאלון ההתאמה (נספח 1) ובעמידה בתנאי התקנון. למרות ש"בחדרי חרדים" היא "קהילה המגבילה הצטרפות של חברים לשורותיה" (הכטר, 2011: 4), פורום ציבורי זה נגיש לצפיית כל מי שחפץ בכך מגולשי האינטרנט, ולכן ביצוע המחקר הנוכחי אינו טעון אישור מיוחד של הנהלת הפורום, ואין בנייתו התכנים שלהלן משום הפרה של פרטיות המשתתפים.

התצפית הנטווגרפית בוצעה במשך חמישה חודשים (ינואר עד מאי 2014), בהם בוצעו מדי שבוע שלוש תצפיות על השיח המקוון "בזמן אמת", וכן נעשתה דלילה חוזרת ונשנית של נתונים משלימים מארכיון הפורום. בכל תצפית יומית נבחנו 50 שרשורים (כך שבכל שבוע נצפו ונותרו 150), עד כדי קורפוס של כ-3000 דיונים. המחקר בוצע כמחקר "טבעי" מנקודת מבטו של Lurker (צופה) באופן שהתצפית ה"טהורה" (מרוחקת ולא מעורבת) וה"ממוקדת" (דלית מידע ודגימת נתונים תוך התמקדות במענה לשאלת המחקר) מנעה מניפולציות ורצייה חברתית (Hine, 2008; Kozinets, 2002). התצפיות תועדו באמצעות פרוטוקול ממוחשב ויומן-שדה ידני שכללו איסוף וקטלוג מידע בנוגע למשתתפים: "ניקים" (כינויים), גיל, מקום-מגורים, עיסוק, חותמת אישית, תאריך, שעת שליחת ההודעה, מספר תגובות וצפיות, וכן רישום הערות הנוגעות לדיונים ולאיינטראקציה ביניהם (דוגמה לכך ראו בנספח 2).

עיבוד הנתונים

הממצאים עובדו תמטית, סווגו וקודדו ליחידות-משמעות באמצעות Action AIDA (Implicative Discourse Analysis – גישה שהציעה טריסי (Tracy, 1995) לבחינת רכיבי טקסט ולהצגת טיעונים מלומדים אודותיהם. לפי שיטה זו, תהליך קידוד הממצאים מתבסס על שלושה שלבים: זיהוי הסיטואציה התקשורתית הנתונה, בירור אסטרטגיות השיח שנוקטים הכותבים, ומכאן – הבנת דרך ההתמודדות והתגובות בהן יבחרו להשתמש גם בהקשרים אחרים. במחקר זה כלל עיבוד הנתונים את אבחון האופן אשר בו מציגים חברי הקהילה החרדית המקוונת את עצמם, רישום הטיעונים המוצגים בפרקטיקה תקשורתית זו (בפורום המקוון) וניתוח אמצעי השיח שנקטו המשתתפים כדי להדגיש או לטפל בטיעון זה.

שיטת עיבוד זו דרשה התייחסות מעמיקה לממצאים שעלו מבחירת הטקסטים המילוליים והמצגים הוויזואליים, ממאפייני הזהות המקוונים והלא-מקוונים של משתתפי הקהילה, ומכלל ההקשרים שאליהם הוביל כל דיון. הייחודיות של שיטה זו היא בתשומת הלב שניתנה לניתוח הדיונים שנדלו, החל מניתוח תוכני של הניקים והדיונים, וכלה בזיהוי האסטרטגיות התקשורתיות והאידיאלים העומדים מאחוריהם (Tracy, 1995; 2002).

שיטת ה-AIDA התאימה לעיבוד ממצאי מחקר זה, משום שהיא מתמקדת בניתוח אינטראקציות בתרבויות ספציפיות באופן בו כל שיח הוא פרקטיקה להשגת מטרה תקשורתית, תוך שמירה על חזות חיצונית דתית, לאומית או אתנית. הפן האתנוגרפי של שיטה זו מתבטא בכך שבחקר תרבות יש משמעות להיבטים הייחודיים של כל תת-קבוצה, ובחלק מן המקרים אף בפיתוח רעיונות בעלי פוטנציאל לשיפור הפרקטיקה החברתית הנחקרת. שיטה זו מסתמכת על כך שטיעונים ופרדוקסים הם חלק מן התקשורת היומית, והיא עוסקת בניתוח והבנה של טקסטים

תקשורתיים דרך משקפיים חברתיים ובאבחון אסטרטגיות ואידאלים המייצגים רפלקציות של המשתתפים (Tracy, 1995).

לפי טרייסי (Tracy, 1995) שיטת ה-AIDA מתאימה גם לניתוח דיונים כתובים, כמו אלה המתנהלים בין חברי קהילות הדת המקוונות. לטענתה, פרשנות זו ממזגת בין המתודה של "ניתוח שיח" (בה קיים דגש על פרטי השיח המדובר או הכתוב) לבין הבנת כלל הפרקטיקה התקשורתית. ברמה הרטורית, הגישה מניחה כי אנשים בוחרים את שמם ודרך דיבורם וכתבתם במטרה להשיג תוצאות מסוימות או להימנע מהן, ולכן הקריטריון החשוב ביותר להערכת הניתוח הוא השימושיות של כל הודעה להבנת ההקשר הרחב, ולא רק פענוח של כל דיון ספציפי.

ה-AIDA נמצאה מתאימה למחקר נטווגרפי זה, גם משום שהיא דורשת להכיר היטב את הפעולות השגרתיות ואת הווריאציות שבכל אינטראקציה, בעיקר על ידי תצפיות חוזרות ונשנות. החוקר נדרש להבין את התקשורת בין המשתתפים (שיח פוקלי) ואת האופן בו הם מספרים על עצמם ועל חייהם בקהילה (מטה-שיח). מחקר-דת שונים השתמשו בשיטת פרשנות זו, ביניהם מחקר העוסק בניתוח טקסטים שכתבו מטיפים יהודים פונדמנטליסטים, בו בחנו החוקרים את הטענות, הדילמות, האופי והרטוריקה של הצגת הדברים (Neuman & Levi, 2003). בנוסף, חשוב לציין כי במחקר הנוכחי הנתונים שגדלו נותחו תוך כדי איסוף החומרים, כך שההחלטה לעצור את שלב התצפיות התקבלה רק כאשר זוהתה רוויה; דהיינו, כאשר נתונים חדשים לא הוסיפו כבר ידע או תובנות חדשות.

ממצאים

בשיח המתנהל בקהילת "בחדרי חרדים" נצפו שני סוגים בולטים של משחקי-זהות: אישיים וקבוצתיים. "המשחק האישי" בו השתתפו חלק מחברי הקהילה, בא לידי ביטוי בעיצוב הזהות המקוונת באמצעות בחירת "ניקים" (כינויים מקוונים) ייחודיים, הגדרות הפרופיל, המידע האישי וסוגי החתימות; ואילו ב"משחק הקבוצתי", בו פעלו חברים ותיקים וחדשים גם יחד, ניכר שימוש ב"ניקים" כפולים ובדיונים רבים שעסקו בניסיונות פיצוח וזיהוי של זהויות המשתתפים.

משחקי-זהות אישיים

למרות שחלק מן החברים השתמשו ב"ניקים ניטראליים" המצויים בקהילות רבות, כגון: **נוירולוגית**, **chaverim**, **גדי11**, **asi414**, **מ_ירושלמי**, **itzchak57**, **rffaii**, **תמי99** או **שרית560**, נמצא כי מרבית הכינויים של חברי הקהילה נלקחו מעולם התוכן הדתי-חרדי. ניקים רבים כללו שימוש ביידיש או בארמית, כגון: **Gurnisht** (שום דבר), **קילע_בענדל** (כינוי לאדמו"ר), **איזן** (ברזל), **ואס_הארציך** (מה שלומך?), **אמת_גרידא** (אמת לפשוטה), **סיירת_מרון** (סיירת הרב גדול הדור), **דרידייל** (סביבון), או **אדרבה** (להפך). ניקים נוספים נקשרו לטקסטים, ציטוטים או מנהגים דתיים, כגון: **פאת השולחן** (ספרו של הרב ישראל משקלוב, העוסק בהלכות א"י והמצוות התלויות בה), **מיס_אחרונים** (מנהג נטילת ידיים בתום ארוחה), **גיבור_כארי** (פרקי אבות, ה', כ'), **הלומדמכלאדם** (פרקי אבות, ד', א'), **ברכת החמה** (ברכה הנאמרת כל 28 שנים בראיית החמה במלואה), **ערבינחל** (ארבעת המינים), **לבדד ישכון** (נבואת בלעם, ספר במדבר, כ"ג, ט'), **תושע"פ**

(קיצור תורה שבעל-פה), **מזמור_שיר** (אחד ממזמורי תהילים הנאמר בזמן קבלת השבת), **בבא_זוטא** (שער/תלמיד קטן), **בןשלקדושים** (כינוי חסידי לצאצאי אדמו"ר).

נמצאו גם ניקים רבים שנלקחו מהז'רגון הדתי, דוגמת: **שמת_תמיד** (מתוך דברי ר' נחמן מברסלב "מצווה גדולה להיות בשמחה תמיד", ליקוטי מוהר"ן, ב', כד'), **אוזניים_לכותל** (מתוך ויקרא רבה ב', לב'), **מבט_מלמעלה** (מבט אלוקי), **נפשיהודי** (מתוך שירת התקווה), **אךטובוחסד** (מתוך תהילים, כ"ג, ו'), וכן שמו של ספר הלכה שכתב הרב עובדיה יוסף), **חסידכהלכה**, **ברוך_השם, מסנגד** (מתנגד לחסידות), **חרדי**, **חרדי_טוב, דוסא** (דתי), **דוסילייט** (דתי לייט), **יראשמים** (שומר מצוות) **ברוקלינאי** (מקהילת ברוקלין), **זעת_אברך** (דעת תלמיד חכם), **יוכבד** (שם אישה נפוץ בקרב חרדים), **מירעער** (הטיה באידיש של שם ישיבת מיר החרדית-ליטאית בירושלים), **חרד_ברשת, ביתריסט** (תושב היישוב החרדי ביתר-עלית).

מלבד המסרים שהועברו באמצעות בחירת הניק של כל חבר קהילה, באו לידי ביטוי מאפייני הזהות המקוונת גם בכרטיסי הפרופיל האישי. מרבית המידע שהוצג בכרטיסים אלה היה אנונימי לחלוטין, שכן בקטגוריות המבקשות להציג שם, שם משפחה, תאריך לידה, מקצוע או מקום מגורים, נצפו בעיקר תשובות חסויות, כגון: "???", "0---", לא מגלה, א.ר., חסוי, אחר, עוד לא התפנית לכתוב, או תשובות בדויות כגון: שמי אהרון הכהן, בוקי שמוצמוץ או זמורה כרם, מקום מגורי הוא צנעא או מעלות תרשיחא, אני בן 99, 114 או יליד 1900 וכדומה. יחד עם זאת נמצאו גם לא מעט כרטיסי פרופיל בהם ניתנו תשובות תמציתיות וקצרות. למשל, חברי קהילה רבים דיווחו כי מקום-מגוריהם הוא ירושלים, בית"ר עלית, בני-ברק, מירון, אור הגנוז או ברוקלין, ואף הציגו מידע ענייני לגבי מקצועם: ביטוח, שכיר, מידענות, הוראה, מחשבים, בקרת איכות, חינוך, ייעוץ, והיו שצינו את היותם תלמידי-ישיבה, אברכים או עקרות-בית.

חברי קהילה רבים ענו גם על שתי הקטגוריות האחרונות המופיעות בכרטיס המידע האישי: "חתימה" – קטגוריה המבקשת מן המשתתפים לנסח "מוטו" בחיים, תפיסת-עולם או היגד משמעותי, ו"קצת עליי" – המובילה אותם לשיתוף הקהילה במידע נוסף הקשור בזהותם. בקטגוריות אלו נמצאו בעיקר מבעים הכוללים ביטויים, פסוקים או טקסטים מעולם התוכן היהודי-חרדי, כדוגמת: "הלל אומר ה'י מתלמידי של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" (פרקי אבות, א', יב); "נפש יהודי הומייה" (משירת ההמנון), "הכול פה נסים, תאמינו לי. יש פה דברים שלא כדרך הטבע, קורים פה דברים לא מובנים", "אין עוד מלבדו", "אנחנו בידיים טובות", או: "כי עמך מקור חיים באורך נראה אור" (תהילים, ל"ד).

גם במידע האישי שהוצג בכרטיס הפרופיל, נמצאו מבעים השאובים מן ההווי החרדי, כמו למשל: **בבא_זוטא סיפר**: "אני בנש"ק (בן של קדושים) לשעבר החרד לגורל היהדות בהווה...". **שרית560** כתבה: "אני אוהבת לעזור לזולת ואוהבת צדק. חוסר צדק, עוולות וחוסר יושר הם דברים שנואים עליי. המוטו שלי בחיים הוא חיה ותן לחיות. **אל קפונה** רשם: "אל תספר לקב"ה כמה גדולות הצרות שלך, ספר לצרות שלך עד כמה גדול הקב"ה", **עט_חד** טענה: "זה לא סיסמא, זו מציאות - באחדות ישראל נביא את הגואל", **מ_ירושלמי** בחר לכתוב על עצמו: "א ירושלימער איד", **שחור_כתום** הביע מסר על המתח והפילוג בין הפלגים: "הציבור החרדי יהיה נורמלי רק כשהרב שטיינמן שליט"א ימסור שיעור ליקוטי מוהרן לקהל חב"די בבית הכנסת "מוסאיוף", ואילו **שמחה_ריף** חתם ב"יושר, יושר ושוב יושר".

שעשועי זהות אלה מלמדים כי חברי הקהילה החרדית משתמשים במשחקי-זהות אישיים כדי למצב עצמם בין יתר המשתתפים ולבנות את דמותם המקוונת באופן בו הניקים, המידע האישי והחתימות, יוצרים מכלול של מבעים, שחלקם חושפים פרטים אודות זהותם האמתית וחלקם מסווים אותה. יתרה מכך: עצם ההשתתפות של חרדים בקהילה מקוונת – פעולה שעדיין אינה רווחת ומקובלת בקרב מרבית חברי המגזר – לצד השימוש במבעים מעולם התוכן היהודי-שמרני, מלמדים על קיומה של קהילה דתית מורכבת ורבת-פנים שחבריה חשופים אמנם לעולם החילוני-מערבי, אך שומרים על צביון, נורמות ומסגרת דתית גם במרחב המקוון.

משחקי-זהות קבוצתיים

מלבד משחקי הזהות האישיים, נצפו במחקר גם משחקי-זהות קבוצתיים, שבמסגרתם ניסו חברי הקהילה לפצח "מי מסתתר מאחורי הניק". דיונים רבי-משתתפים אלה, נועדו לחשוף במידה זו או אחרת את זהות חברי הקהילה. הפעילות הטקסטואלית במשחקים אלה היתה ענפה ונראה כי הקהילה גילתה סקרנות, משיכה ועניין רב בחשיפת הזהות הממשית של חבריה. עוד נמצא כי המשתתפים בדיוני הזהות הקבוצתיים התייחסו למשחק ברוח טובה ובחוש הומור. לדוגמה, ב-19/1/14 החלה **תמי 99** משחק-זהות קבוצתי שכותרתו "יצייר בעל הניק נגדו":

היה מאד מעניין לדעת איך נראה או נראית כל אחד ואחת שמסתרת/ת מאחורי הניק. מטעמים הגיוניים לעולם לא נדע, אבל לדמיין אפשר!!! אז אולי ננסה לדמיין איך נראה כל אחד ומאיזה מגזר הוא, כמובן, עם זהירות ובלי חפירות [...].

לא מן הנמנע שהביטוי "יצייר נגדו" הוא פרפראזה על הדברים "לעולם יראה אדם כאילו בעל השמועה נגד עיניו" (מסכת קידושין, א', ז'). כלומר: כאשר מדמיינים את הדברים נאמרים מפי המלמד אותם, גם כשאנו מולך ממש, הלימוד הרבה יותר ברור ומבואר, ולפיכך מציעה חברת הקהילה לדמיין ולשקף את דמות כותבי ההודעות בדיונים, כדי להתחבר טוב יותר למסרים שלהם. בנוסף, הביטוי מרמז על רעיון מתורת הקבלה, לפיו זיהוי "הספירות והצבעים" הסודיים של כל אדם, דורש "דמיון" (כלומר שימוש בכוח המחשבה בלבד). אלא שלהבדיל מכוונת תורת הסוד, החלו חברי הקהילה הדתית מיד במסכת פיצוחים מילוליים, כדוגמת **ברכת החמה** שכתב:

בתור התחלה בא לי לתאר את הניק *גויק* (שפעם רמז שיש לו עוד ניק לצרכים אחרים). אחד שכותב על מטאורולוגיה הוא כנראה לא בן 20, לכן נגיד בן 50, מחתן ילדים, גר בביתר כמדומני, גובה נגיד 1.75, משקל 90. זקן קצר או טיפה יותר. משקפי פלסטיק שחורים פריט חובה. אשכנזי כמובן, חסיד, נשוי פלוס 5, משכיל וחובב טיולים [...].

כך היה גם כש**אלישבע 30** ביקשה לאפיין את הזהות של **תמי 99**: "אני מדמינת שהיא עקרת בית לא רזה ולא שמנה, קצת נמוכה, טמפרמנטית ושובבה [...]". **מטפחתספרים** טען מנגד: "לדעתי **תמי 99** בגיל 25-30, חרדית מודרנית, עובדת עם גישה למחשב ובשעות עבודה גמישות, חובשת פאה עד הכתף בצבע חום".

בהמשך הדיון הצטרף **מלכתידגער** וסיפר כי הכין קובץ אקסל ובו מידע שאסף על זהות חברי הקהילה: "מבלי להכיר כמעט אף אחד באופן אישי הגעתי לנתונים מדהימים הקשורים למגזר, תתי מגזר, תחביבים, עיסוקים וכולי". חלק מחברי הפורום מפצירים בו לשתפם במידע במסלול "האישי" (בהודעה פרטית ולא פומבית), כגון: "תשלח לי בבקשה, זה מסקרן. מבטיחה לשלוח לך שומרי ראש", אך הוא חושש להפר את חוקי הפורום ונמנע מכך. כשהמשתתפים החלו לחשוף

היכרויות אישיות, התריעה **תמי 99**: "מי שמכיר ניק מסוים – שלא יתאר אותנו, כי זה גובל באאוטינג" (חשיפת פרטים מזהים על חברי הפורום).

בנוסף לכך ניתן ללמוד ממשחקי הפיצוח כי יש חברי קהילה המשתמשים בניקים כפולים, שכן במהלך המחקר נדלו הודעות זהות שפורסמו על ידי ניקים שונים לכאורה, דוגמת **אצת_ים** ו**ברוך_השם**. תופעת הניקים הכפולים מעסיקה מאוד את חברי הקהילה, כפי שטענה **ליידוסית**: "ויש כאלה עם מספר ניקים... כנראה מתסדר להם טוב עם פיצול האישיות", או **אור_היום**, שנחשד בשימוש בניקים מרובים:

מכיוון שיש כאן כמה שרלוק הולמסים שמתמחים באיתור ניקים כפולים שלי, והנה עכשיו התגלה עוד ניק כפול שלי, הגיע הזמן לעשות סדר. אלה הם הניקים שנחשדים כשלי: **בלקול**, **שמחה_ריף**, **ווארשווער**, **אורגניסט**, **זוזובסקי**, **בלתי_קרוא**, **ליד_הסנדק**, **לבחירתכם**, **חותללאת ודברי_שלום**. מי שיצליח לאתר עוד כמה, תבוא עליו ברכה, הניק **מנהשורה** ייתן לו **מעשר_געלט**.

בתגובה לכך, היו חברי קהילה שהתקוממו על השימוש שעשה **אור_היום** בכינויים שלהם, כמו למשל **דברי_שלום**:

אור [קיצור של הניק **אור_היום**, ש"א]. אל תנכס לעצמך ניקים שאינם שלך, הדבר הכי מרגיז בפורום זה הטרחנות האובססיבית שלך. יש עוד ניקים שנכתב כמה פעמים שהם שלך ובעצם לא כתבת אותם, זה אומר שהם באמת שלך?

כך גם טען כלפיו חבר קהילה נוסף, **נפל**:

"חברי הפורום שלום. נא לתת לו לנהל רומן בין שלל ניקיו, הוא לא צריך עזרתכם. יש לו מספיק ניקים להגיב אחד לשני, נא לא להתערב.

בכרטיס הפרופיל האישי, חברי קהילה מחויבים להזדהות מגדרית (זכר/נקבה), אולם בעוד שמרבית המשתתפים מציגים עצמם כזכרים, נצפו משחקי-זהות קבוצתיים שעסקו בניסיון לפיצוח מגדרי והטילו ספק באמינות המידע אותו בחר כל חבר קהילה להציג. כך למשל פרסם **חרדעי**:

הוכח כאן כבר מספר פעמים שאזניים_לכתל ונורולוגית הם אותה_אחת, והכוונה לדמות אחת גברית מובהקת שמתאמצת כל הזמן להוכיח שהיא אכן אישה ופשוט לא מצליח לה, מי שחושב שאני הוזה מוזמן להרים את היד.

ברכת_חמה לא הסתפק בתגובה לפיה "כל הניקיות בפורום הן גברים ואין פה אפילו אישה אחת"; הוא אף ביקש לבחון בפומבי את זהותה של **אותה_אחת**, והציע לה בעת הדיון: "בואי נעשה לך מבחן כדי שיושבי הפורום יהיו רגועים שאת אישה. מוכנה? זה מבחן שמצריך תשובה מהירה". לאחר שהסכימה לשתף פעולה, הוא כתב: "יש לך דקה מזמן שאני שולח לענות... כתבי את שני המשפטים הראשונים מברכת "יהי רצון" שאומרת אישה אחרי הדלקת נרות. מעכשיו...", והיא ענתה כעבור דקה: "נו באמת, תן שאלות על רמה, עצם היותי אישה לא מסתכם לתוך מסגרת ה"יהי רצון מלפניך שתחונן אותי ואת אישי וכולי". **ברכת_חמה** טען שהתרגיל חשף כי **אותה_אחת** שהציגה עצמה כאישה, אינה אלא גבר. בפועל רק חלק מחברי קהילה התייחסו לטענה זו ברצינות.

משחקים מגדריים נוספים נצפו בדיונים שנעו בין שיח נשי לשיח גברי. דוגמה לכך היא דיון שהתנהל לאחר חצות הליל ב-21/3 תחת הכותרת "חצאית אקורדיון חדשה", ועסק באיכותו ובעלותו של פריט נשי חדש. לאחר **סמינרהחדש** שאלה את חברתה המקוונת באיזו מידה ובאילו צבעים כדאי לרכוש את החצאית המדוברת, התערב **חרדי_טוב** בשיחתן: "אולי תעברו לתיבה הפרטית?? לא יאמן מה שקורה כאן". ענה לו **כי_הוא_זה**: "אתה נכנס לעזרת נשים ועוד יש לך תלונות?" והמשיכה בהלצה **סמינרהחדש**: "אנחנו לא בשטיבל (מניין תפילה פרטי, ש"א) שלך". לאחר **שחרדי_טוב** ענה להם: "לא אכפת לי שנשים משוחחות, ההפך. פשוט נראה לי שהדו-שיח מתאים יותר לשיחה פרטית מאשר מול כל המדינה". לעת ליל סיכמה את השיח **סמינרהחדש**: "חשבתי שהחצאית עושה לך יצר הרע בשעה 3:00 בלילה".

משחקים קבוצתיים אחרים התמקדו בניחוש גיל החברים, כמו הדיון שפתח **מסנגד** ב-20/2:

אני לא מחפש אאוטינג אלא לדעת כמה צעירים יש כאן וכמה צעירים רק בנפשם (כמוני אולי)? לכן אבקש מכל ניק לציין באיזה עשור לחייו הוא נמצא. אני מניח שאין כאן מהעשור הראשון אבל מהשני כבר יש, ואני מניח שלפחות חצי הם מהעשור השלישי (21-30), אז בואו נכיר. אני בעשור החמישי למרות שכתבתי לא תמיד מעידה כך. למי עוד יש אומץ לגלות?

דיון תוסס זה נמשך כיומיים, בהם נשלחו הודעות רבות, חלקן רציניות כמו אלה של חברי קהילה המשיבים לעניין, וחלקן הומוריסטיות כמו זו של **ברוך_השם** שכתב: "אני בעשור הראשון... כלומר מהעשור הראשון של בח"ח" ('בחדרי חרדים', ש"א).

משחק פיצוח הזהויות שהתנהל ב-10/3, סימן את המאבק הפנימי בין פלגי העולם החרדי.

טעותסופר פתח את הדיון בטענה:

זהירות מתקפת ניקים של סאטמר. יש פה עדת ניקים חדשה מלאת שנאה למיישבי ארצנו הקדושה, **בייקר** המתחזה ל**חבדניק משיחיסט**, **גדי11** שכל חמש דקות פותח אשכול על 'בואו נדפוק את המתנחלים וננקום בהם', **גלייטר** ועוד. לפי סגנונם נוטף השנאה ומטרותיהם 'מריח' שמדובר בסאטמררערס. רק אזכיר לחרדי הפורום שהם, הסאטמרים, שופכי דמו של רבינו הגראי"ל. הידעתם שבהפגנה במנהטן הרשעים האלה החזיקו שלטי ענק בהם מכונה הגראי"ל 'גאלח עפרא לפומייהו'! מבזים ומקללים גדולי תורה.

בתגובה ענה **ירו_שלמי**:

טעות (קיצור של הניק טעות סופר, ש"א). אם מישהו מתחזה כאן – זה אתה. אתה מזרחניק למהדרין, ואין לך מה לחפש בפורום חרדי. אל תנסה להפגין נאמנות לרב שטיינמן ואל ישמע על פיך, כי ברגע שיתחבר לשמאל תרגיש חופשי לבזותו בדיוק כמו הקנאים.

פרק הממצאים העלה כי משחקי הזהות האישיים והקבוצתיים מעצימים אלה את אלה באופן שלצד משחקי-זהות אישיים, שכללו שימוש בשיטות שונות של הסוואה, טשטוש או רמזים דקים על פרטי הזהות של המשתתפים, התרחשו בו גם לא מעט משחקי-זהות קבוצתיים, במסגרתם ניסו חברי הקהילה לפצח ולחשוף גילאים, מקצועות, מקומות מגורים או השתייכות מגזרית. השילוב המאתגר בין שני סוגי משחקי הזהות, מלמד כי גם בקהילת-דת מקוונת, בה היינו מצפים שלהיבט האנונימי יהיה תפקיד מרכזי ומשמעותי, אולי אף יותר מאשר בקהילות מקוונות

אחרות, יש למשתתפים דחף חזק לשיח רכילותי, לפורקן, לקלילות ולחופשיות, עד כדי יצירת סדקים ב"פן המסתורי" שמאפשר המרחב הקהילתי ברשת.

דיון מסכם

התצפיות על המתרחש בקהילת "בחדרי חרדים" והניתוח האיכותני של האופן בו המשתתפים מציגים עצמם, מלמדים כי הקהילה החרדית המקוונת היא מגזר ייחודי השומר על קודים שפתיים, מילוליים, חזותיים והלכתיים, תוך פתיחות ונגישות להשפעות העולם הפוסט-מודרני. משחקי הזהות האישיים והקבוצתיים שנצפו, הם "דוגמאות מן השטח" להשפעת המהפכה המקוונת על עולם האמונה והדת, וניכר על מרחב קהילתי חדש זה כי הוא מתפקד ככלי שבאמצעותו המאמינים מעזים יותר. תוך שמירה יחסית על זהותם, החרדים נחשפים למגוון רב של תכנים כלליים ומגזריים, ואגב כך משנים במידה זו או אחרת מאורח-חיייהם הקודם, המסוגר והממודר. צריכת הזמן והמרחב של "המשוטט החרדי", כפי שכונה אצל אלאור ונריה (2003; עמ' 171), כוללת כיום גם פעילות ענפה בקהילת הדת המקוונת. תחת מסווה של 'אנונימיות יחסית' ושמירה על נורמות וכללים דתיים, חבר קהילה זו משתלב ונטמע בנעשה בעולם החילוני ולומד להכיר היטב את גיבורי התרבות, הספרות והשפה המערביים.

האנונימיות מייצרת לפי רוז (2007) קהילה מקוונת נטולת זהויות ומעמדות, ומאפשרת הסרת מסכות, ומתבטאת במחקר זה במופע חדש שניתן להגדירו "אנונימיות יחסית". האנונימיות היחסית היא למעשה הופעה דואלית ודינמית של האנונימיות, באופן בו הקפידו המשתתפים לפעמים להסוות ולטשטש את דמותם בעולם הממשי, עד כדי שימוש בזהות כפולה (ניקים שונים לאותו אדם), והשתעשעו לפעמים במשחקי זיהוי וזהות אישיים וקבוצתיים המכסים טפח ומגלים טפחיים, החל משימוש בתכנים מילוליים וחזותיים המעבירים מסרים גלויים וסמויים בנוגע להשקפת עולמם הדתית, העדתית, הפוליטית או המגזרית, וכלה בניסיונות ניחוש ופיצוח של גיל, עיסוק, מגדר, השקפה פוליטית או מקום המגורים של חברי הקהילה.

אחד ההיבטים הבולטים במשחקי הזיהוי והזהות הוא המאפיין המגדרי. ממצאי המחקר העלו כי מרבית חברי הקהילה החרדית המקוונת מציגים עצמם כגברים, משתתפים בניסיונות פיצוח מגדרי ומקיימים דיונים סוערים אודות ההיתרים או האיסורים ההלכתיים לשיח מקוון בין המינים. בין אם כל המשתתפים גברים ובין אם לאו, ניכר כי קהילת-דת מקוונת זו מאפשרת לחבריה לקרוא תיגר על נורמות מגדריות מסורתיות ומספקת הזדמנות חדשה לגברים ונשים מן המגזר החרדי לשוחח ללא מחיצות. נראה כי אפשרות נדירה זו מוסיפה הרבה קסם וריגוש לחוויית ההשתתפות, ומאתגרת את יסודות ההלכה בעידן הדיגיטלי.

משחקי הזהות המגדריים שהוזכרו לעיל עשויים לתמוך בדרישת שפירא (2006) וגודמן (2007) להחיל את "דיני הייחוד" גם על פורומים וצ'אטים המזמנים שיח פומבי או פרטי בין גברים לנשים ללא בושה, ללא מחסומים וללא הרתיעה הטבעית, ואגב כך עלולים ללבות יצרים ולהסיט את האישיות, הרצונות והמחשבות של המשתתפים. לשיטתם, הקהילה המקוונת מתנהגת אמנם כ'מרחב גלוי', אך היא עלולה לזמן יותר עבירות ייחוד ממקומות ממשיים, שכן דווקא המרחב האנונימי מאפשר להיסחף בקלות לפריצות דתית ולפריצת איסורי הלכה. שפירא וגודמן הם אמנם רבנים והוגי-דעות המשתייכים לחברה הדתית-לאומית, אולם משחקי הזהות שזוהו

במחקר זה מדגישים כי החשש רלוונטי גם לציבור החרדי, וייתכן שראוי לקבל את הצעתו של שפירא (2006) ולשלט את מרחבי קהילות הדת המקוונות (כפי שמשרד הבריאות עושה בעניין הסיגריות) באזהרה: "האינטרנט מותר רק בשמירת גדרי הייחוד".

בדומה לפוקס (Fuchs, 2008) שבחן את התפקיד והמטרה של קהילות רבות המתנהלות ברשת, גם משחקי הזהות של הפורום החרדי מלמדים כי קהילת הדת המקוונת אינה תחליף לקהילתם התורנית-מסורתית של המשתמשים הדתיים, או לחבריהם במציאות, אלא ערוץ חברתי ודתי נוסף המעשיר ומגוון את חייהם. ניכר כי תהליך האינדיבידואליזציה של החברה המערבית משפיע במידה רבה על החברה החרדית, שכן חרדים רבים כבר אינם מסתפקים בהשתייכות למגזר דתי גדול וממשי, אלא נמשכים יותר ויותר למרחבי הרשת הדינמיים, המזמנים להם רמות שונות של חשיפה, זהות ונוכחות.

משחקי הזהות מחזקים ומדגישים את 'הזהות המסופרת' – אחת מחמש התכונות המרכזיות שהציעה קמפבל (Campbell, 2011a; 2011b) להגדרת קהילות הדת המקוונות. נמצא כי חברי קהילת "בחדרי חרדים" מספרים על עצמם באמצעות שלל אינטראקציות ומקורות מקוונים, תוך הישענות על התכנים, הנורמות והרקע הדתי המוכר להם מן המציאות הלא-מקוונת. הגדרת הניק, כתיבת המידע האישי, סגנון החתימות ואופי ההתנסחות בדיונים – מבעים הנשענים על מבחר מקורות תורניים וכלליים – יוצרים לכל אחד מהם נרטיב ייחודי המאפשר שיתוף במידע, חיבור לאנשים בעלי דעות דומות, ויכוח עם עמדות מנוגדות ויצירת רשת חברתית תומכת.

תכונת "הזהות המסופרת" (Campbell, 2011b) בלטה במשחקי הזהות האישיים והקבוצתיים, ואופיינה ב"אקספרסיביות חרדית ייחודית" הן במישור הרגשי עם הצגת מידע אישי ודיונים גדושים במלל חיובי ושלילי, והן במישור הסגנוני באמצעות מבעים טקסטואליים וחזותיים עמוסי הבעה. הטקסטים המילוליים, החזותיים והווקאליים שנכללו בכרטיסי המידע האישיים של חברי הקהילה, העבירו מסרים מאורח-חייהם החרדי בצורת כתיבה, איור וצילום, המבטאים את עולם התוכן הדתי ואת הרקע התורני של המשתתפים, והצביעו על קהילת-דת בעלת זהות מסופרת ודינמיקה מחשבתית, רגשית וסגנונית ייחודית.

מן הממצאים עולה כי משחקי הזהות אינם פוגמים בלכידות החברתית של חברי הקהילה, ובדומה למתרחש בקהילות-דת מקוונות אחרות (Cheong, 2013) נמצא כי קהילת "בחדרי חרדים" שומרת על יציבות, הומוגניות פנימית וגבולות, תוך שהיא מחזקת את הקשר בין המשתתפים ומפתחת ביניהם יחסים אישיים ורגשיים. יתרה מכך: מן המחקר עולה כי שעשועי הזהות מוכיחים את טענותיו המוקדמות של ביים (Baym, 1998) ויוצרים עם הזמן מערכת ייחודית ומקורית של נורמות ומשמעויות המאפשרת למשתתפים במשחקי-זהות אלה לראות עצמם כקהילה לכל דבר.

ניתן לסכם בכך שעבודה זו תורמת לחקר החברה החרדית בשני מישורים מרכזיים: במישור האמפירי בחנה העבודה לראשונה מגזר יהודי-שמרני באמצעות נטנוגרפיה – מתודה אתנוגרפית מקיפה ופרשנית המזמנת התבוננות מעמיקה בפנים המקוונות של 'תרבות המובלעת' (קפלן, 2007). במישור התיאורטי, הממצאים שעלו במחקר תורמים להרחבת גוף הידע בתחום קהילות הדת המקוונות, כמו גם לכל מי שמבקש ללמוד ולהכיר זוויות עדכניות של המגזר החרדי. בהמשך

לאנגלנדר (2008), משחקי הזהות האישיים והקבוצתיים מלמדים כי חברי קהילת-דת זו חשים כיום בצורה עמוקה את חוויית העידן הפוסט-מודרני רב הנרטיבים, באופן בו שני המרחבים – המקוון והלא-מקוון – משלימים זה את זה ועונים יחדיו על הצרכים התקשורתיים, החברתיים, הדתיים, הקוגניטיביים והרגשיים של משתמשי האינטרנט החרדים.

סקירת הספרות שהוצגה בפתח המאמר, כמו גם מאמרו של הלנד (Helland, 2008), הצביעו על כך שהנוף הטכנולוגי של האינטרנט תומך בעלייתן של קהילות-דת מקוונות רבות, שכל אחת מהן מאופיינת בדרגות שונות של חשיפה, נגישות וחופש בהצגת מידע חדש או ביצירתו, אולם יש להתייחס במשנה-זהירות להנחת המוצא לפיה "בחזרי חרדים" הוא מיקרוקוסמוס מחקרי למיפוי מאפייני ההצגה העצמית של כלל משתתפי הקהילות החרדיות המקוונות. כדי להציג תמונה אתנוגרפית מקיפה ורחבה יותר, ראוי לבצע מחקר-המשך שיבחן את האופן בו נבנה האתוס האישי והקבוצתי של החברים בקהילות חרדיות מקוונות נוספות, דוגמת "כיכר השבת", "בחזרי צפת", "אגודה אחת" או "השטיבל", ואף לבצע מחקר השוואתי שיבחן את אופן ההצגה העצמית ואת אופי הפעילות בקהילות מקוונות של דתות שונות.

בנוסף לכך יש לתת את הדעת לכך שמחקר נטנוגרפי אינו מסוגל ללמד לעומק על "הזהות" של המשתתפים (כלומר, על התפיסה והאמונה העצמית של חברי הקהילה החרדית המקוונת), אלא לפרוס תמונת-מצב ולאתר את "סימני הזיהוי" בהם משתמשים המשתתפים (כלומר, לתאר את האופן בו הם מציגים את עצמם במרחב המקוון). על מנת להעשיר את ממצאי המחקר הנוכחי ולצלול לרבדים אישיים של זהות, משמעות ותפיסה עצמית, יהיה חשוב ומועיל לבצע מחקר שיכלול סקרים מקוונים וראיונות-עומק עם מגוון משתתפי הקהילות החרדיות המקוונות (נשים, גברים, מבוגרים, צעירים, תושבי-ישראל ויהודים אורתודוקסים החיים בחו"ל).

מקורות

אלאור, ת' ונריה, ע' 2003. המשוטט החרדי : צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים. בתוך : סיון, ע' וקפלן, ק. (עורכים). **חרדים ישראלים : השתלבות בלא טמיעה?** (195-171). ירושלים : מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

אנגלנדר, י' 2008. שישי בערב : חיים בין נרטיבים. **דעות** 37 : 29-33.

גודמן, י' 2005. זהירות סכנות באינטרנט. **ערוץ 7**. נדלה ב-24 בפברואר 2015 :

<http://www.inn.co.il/News/News.aspx/81716>

הכטר, ת' 2011. מחזור החיים של קהילה וירטואלית והצלחתה. **מגזין ברשת**, איגוד האינטרנט

הישראלי, נדלה ב-4 יולי 2015 : http://www.isoc.org.il/magazine/magazine11_1.html

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2014. **הסקר לשימוש במחשב ובאינטרנט**. נדלה ב-7 במאי 2014 :

http://www.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton.html?num_tab=st09_07&Ce

כהן, י' 2013. עידן המידע והזהות החרדית הדתית. **קשר** 44 : 3-9.

לב-און, א' ונריה בן-שחר, ר' 2009. "פורום משלהן" : עמדות ביחס לאינטרנט בקרב הגולשות בפורומים סגורים המיועדים לנשים חרדיות. **מסגרות מדיה** 4 : 67-106.

פז, א', אלמוג, ע' ואלמוג ת' 2008. גלישה באינטרנט בחברה החרדית. **אנשים**, נדלה ב-29 בינואר

2014 : <http://www.peopleil.org/details.aspx?itemID=7566>

קפלן, ק' 2007. "רבות רעו"ת צדיק": קווים לתולדות העיתונות החרדית בישראל, מאפייניה והתפתחותה. בתוך: פרי, י' ופירסט, ע' (עורכים). **התקשורת המגזרית בישראל** (5-46). מכון חיים הרצוג, אוניברסיטת תל-אביב.

ראשי, צ' 2010. יחסי המנהיגות היהודית האורתודוקסית לתקשורת המונים. **זעת**, נדלה ב-31 בינואר 2014: <http://www.daat.ac.il/daat/maamar.asp?id=124>

רוז, א' 2007. האם אנו חוזים באביב של פראג? **ארץ אחרת** 41 : 38-49.

רוז, א' 2010. **רשת בלי ביטחון**. בית אבי חי. נדלה ב-8 במרץ 2015
<http://www.bac.org.il/shvnt/article/rsht-bly-bythvn>

רוזנברג, ח' וראשי, צ' 2014. "(מדיום) חדש מפני ישן תוציאו": הפשקווילים במאבק למען הסלולר הכשר. **עיונים בשפה ובחברה** 6 : 71-95.

רותם, א' 2014. **האוכלוסייה החרדית, ערכים, עמדות, השתלבות וחלוקה לקבוצות**. דו"ח מחקר מקיף, בית הספר לתקשורת: המרכז הבינתחומי הרצליה.

רותם, ת' 2006. כש"חסיד נשוי" פוגש את "מתה על הקב"ה". **הארץ**. נדלה ב-2 במרץ 2014 :
<http://www.haaretz.co.il/misc/1.1558522>

שפירא, י' 2006. אזהרה-האינטרנט סכנה לנשמה. **כיפה**. נדלה ב-24 בפברואר 2015 :
<http://www.kipa.co.il/jew/10834.html>

Baym, N. K. 1998. The Emergence of On-Line Community. In: Jones, S. (ed.). *Cyber Society 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community* (35-68). Thousand Oaks, CA: Sage.

Barzilai-Nahon, K. & Barzilai, G. 2005. Cultured Technology: The Internet and Religious Fundamentalism. *The Information Society* 21(1): 25-40.

Beaulieu, A. 2004. Mediating Ethnography: Objectivity and the Making of Ethnographies of the Internet. *Social Epistemology* 18: 139-163.

Bunt, G. R. 2000. *Virtually Islamic: Computer-mediated Communication and Environments*. Cardiff: University of Wales Press.

Brasher, B. 2001. *Give Me that Online Religion*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Campbell, H. 2005. Making Space for Religion in Internet Studies. *The Information Society* 21(4): 309-315.

Campbell, H. 2010. *When Religion Meets New Media*. New York: Routledge.

Campbell, H. 2011a. Religion and the Internet in the Israeli Orthodox Context. *Israel affairs* 17(3): 364-383.

Campbell, H. 2011b. Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society. *Journal of the American Academy of Religion* 80 (1): 64-93.

Campbell, H. (ed.) 2015. *Digital Judaism*. London: Routledge.

Campbell, H. & Golan, O. 2011. Creating Digital Enclaves: Negotiation of the Internet among Bounded Religious Communities. *Media, Culture & Society* 33 (5): 709-724.

Cheong, P.H. 2013. Authority. In: Campbell, H. (ed.). *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds*. (72-87). New York: Routledge.

- Cheong, P.H. & Poon, J. 2009. Weaving Webs of Faith: Examining Internet Use and Religious Communication among Chinese Protestant Transmigrates. *Journal of international and Intercultural Communication* 2(3): 189-207.
- Cobb, J. 1998. *Cyber Grace: The Search for God in the Digital World*. New York: Crown Publishers.
- Cowan, D. 2005. *Cyberhenge: Modern Pagans on the Internet*. New York: Routledge.
- Dominguez, D. Beaulieu, A. Estalella, A. Gomez, E. Read, R. & Schnettler, B. (2007). *Virtual Ethnography*. Forum: Qualitative social.
- Ess, C. Kawabata, K. & Kuroskai, H. 2007. Cross-cultural Perspective on Religion and Computer-mediated Communication. *Journal of Computer-Mediated Communication* 12 (3): 939-955.
- Ferguson, J. & Gupta, A. 2002. Specializing States: Toward Ethnography of Neoliberal Govern Mentality. *American Ethnologist* 29: 981-1002.
- Fuchs, C. 2008. *Internet and Society: Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge.
- Hall, D. 1997. *Lived Religion in America: Toward a History of Practice*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Helland, C. 2008. Diaspora on the Electronic Frontier: Developing Virtual Connection with Sacred Homelands. *Journal of Computer-mediated Communication* 12(3): Retrieved May 15, 2014, from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-101.2007.00358.x/pdf>.
- Hine, C. 2008. Virtual Ethnography: Modes, Varieties, Affordances. In: Fielding, N., Lee, R. M. & Blank, G. (eds.), *The SAGE Handbook of Online Research Methods* (257-270). London: Sage.
- Howard, R.G. 2000. Online Ethnography of Dispensationalist Discourse: Revealed Verses Negotiated Truth. In: Hadden, J. and Cowen, D. (ed.). *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises* (225-246). New York: JAI press.
- Iriberry, A. & Leroy, G. 2009. A Life-cycle Perspective on Online Community Success. *ACM.Computing Surveys* 41(2): 2-31.
- Kim, M. 2005. Online Buddhist Community: An Alternative Organization in the Information Age. In: Hojsgaard, M. & Warburg, M. (ed.). *Religion and Cyberspace* (225-246). London: Routledge.
- Kozinets, R.V. 2002. The Field behind the Screen: Using Netnography for Marketing Research in Online Communities. *Journal of Marketing Research* 39: 61-72.
- Kozinets, R.V. 2010. *Netnography: Doing Ethnographic Research Online*. London: Sage.
- Kraut, R. E. Patterson, M. Lundmark, V. Kiesler, S. Mukhopandhyay, T. & Scherlis, W. 1998. Internet Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being. *American Psychologist* 53: 1017-1032.

- Larsen, E. 2007. *Cyberfaith: How Americans Pursue Religion Online*. Pew Internet & American Life Project. Retrieved November 19, 2014 from http://www.pewInternet.org/reports/pdfs/PIP_CyberFaith_Report.pdf
- Livio, O. & Tenenboim-Weinblatt, K. 2007. Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-orthodox Jewish Women in Israel and the Internet. *The Communication Review* 10(1): 29-56.
- Lövheim, M. 2004. *Intersecting Identities: Young People, Religion and Interaction on the Internet*. Uppsala: Uppsala University.
- Neuman, Y. & Levi, M. 2003. Blood and Chocolate: A Rhetorical Approach to Fear Appeal. *Journal of Language and Social Psychology* 22: 1-18.
- O'Leary, S. 1996. Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion on Computer Networks. *Journal of the American Academy of Religion* 64(4): 781-808.
- Paccagnella, L. 1997. Getting the Seats of Your Pants Dirty: Strategies for Ethnography: Research on Virtual Communities. *Journal of Computer-Mediated Communication* 3(1): Retrieved November 10, 2014, from <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.1997.tb00065.x/abstract>.
- Piff, D. & Warburg, M. 2005. Seeking for Truth: Plausibility on a Baha'i Email List. In: Morten, H. & Margit, W. (eds.). *Religion and Cyberspace*. London: Routledge.
- Roof, W. 2007. *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Taylor, J. 2003. Cyber-Buddhism and the Changing Urban Space in Thailand. *Space and Culture* 6(3): 292-308.
- Tydor Baumel-Schwartz, J. 2009. From Surfing: Orthodox Jewish Internet Forums as a Historical and Cultural Phenomenon. *Journal of Jewish Identities* 2(1): 1-30.
- Tracy, K. 2002. *Everyday Talk: Building and Reflecting Identities*. New York: Guilford Press.
- Tracy, K. 1995. Action-implicative Discourse Analysis. *Journal of Language and Social Psychology* 14(1-2): 195-215.
- Young, G. 2004. Reading and Praying Online: The Continuity of Religion Online and Online Religion in Internet Christianity. In: Loren, D. and Douglas, C. (ed.), *Religion Online: Finding Faith on the Internet* (93-106). New York: Routledge.

נספח 1: קהילה המגבילה הצטרפות חברים לשורותיה אך מאפשרת צפייה לכל.

הודעה חשובה למבקשי אישור כתיבה

מי שחפץ באישור כתיבה, מתבקש לפנות אל התיבה האישית של הפורום, לציין בשורת 'הנושא' - "עבור אישור כתיבה" ולהשיב בצורה ברורה על השאלות הבאות:

- א. לאיזה **חוג** הנך משתייך? לפרט כמה שניתן.
 - ב. האם הנך מקבל על עצמך לפעול לפי **חוקת הפורום**?
 - ג. האם כתבת או אתה כותב בפורום בנ"ק/ים אחר/ים?
 - ד. האם נחסמת לכתיבה בפורום בנ"ק זה או בנ"ק אחר?
 - ה. הנה החוקה - **חוקת הפורום**
 1. אני מתעניין בפורום כדי: 1. להכיר את העולם החרדי. 2. להביע את דעותיי.
 3. להגן על כבוד הקבוצה שלי. 4. אחר (פרט).
 - ז. אם תראה תגובה שמשמיעה רב פלוגי, איך תגיב עליה? 1. מחאה נמרצת. 2. אין עם מי לדבר.
 3. אנסה להסביר למה זה לא נכון. 4. אחר (פרט).
 - ח. מה הם הנושאים המעניינים אותך בפורום: 1. פוליטיקה. 2. הזדמנות להביע דעה אמיתית באופן חופשי.
 3. הזדמנות להכיר אנשים חדשים מהציבור שלנו ללא מסכות. 4. אחר (פרט).
- תודה. **דוד10**, פראזניק לונגען ושאר חברי הנהלת הפורום.
- הנהלת הפורום פונה לכל המבקשים רשות כתיבה: בכל רגע נתון מונחות לפנינו עשרות פניות של מבקשים. ברור לכל שאיננו יכולים להיענות לכל הפניות. אנו מעוניינים לשמור על ביתיות הפורום. בשם החברים ובשם הנהלה אנו מתנצלים מראש בפני מי שבקשתו לא תאושר. למניעת אי נעימויות ולהבהרה אנו מודיעים: 1:
- א. מי שבקשתו תאושר יקבל, בלי"ד, הודעה על כך.
 - ב. פניות לבירור מצב האישור מזיקות להליך האישור.

נספח 2 : דוגמת פרוטוקול יומי במהלך תצפיות הנטנוגרפיה על קהילת 'בחדרי חרדים'

מספר הדעות עד ה-1/8	חתימה	קצה עליו	מקצוע	מקום מגורים	גיל	מין	שם ושם משפחה	ניקים
2909	החיים הם הניסיעה בניגוניו ויוניו ואונו, היפה והמפחידה בעולם	---	ביטוח	---	---	ז'	---	ארטובוסד
3186	---	אין דבר יותר שלם מאף שבור	סטודנט	בני ברק	24	ז'	אריה לין	זוזבסקי
1606	הציבור החרדי יהיה נורמלי כשהרב שטיינמן של"ט"א ימסור שיעורי ליקוטי מהר"ן לקהל מב"ד בבית כנסת "מוסאון"	---	ייעוץ	בית'ר עלית	51	ז'	א.ב.	שחור כחום
2790	"כי עמך מקור חיים באורך נראה אור" (תהילים לד')	קצח עליל' לא לא	בקרת איכות	צענא	---	ז'	---	בןשלדושים
4679	---	זו לא סיסמא זאת המציאות באחדות ישראל נביא את הגואל	---	בני ברק	32	ז'	---	עט חד
38,591	נפש יהודי הנפיה	---	---	---	---	ז'	---	נפש יהודי
19,239	---	---	---	---	---	ז'	---	אזנים לכותל
		אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ועוזר להם	---	מירון	---	ז'	אהרון הכהן	בשביכס
1291	---	---	הוראה	---	---	נ'	---	מיסארונים
20,356	---	אני אוהבת לעזור לזולת אוהבת צדק, חוסר צדק ועוולות וחוסר יושר הח דברים השנאים עלי' המוטו שלי בחיים "חיה ותן לחיות"	מדענות	רמת גן	---	נ'	שרה	שרית560
2704	---	---	---	ארה"ב	---	ז'	---	אדרבה
30552	---	---	---	---	---	ז'	חסוי	ברוך השם
138	---	רק על עצמי לספר לא ידעתי	---	---	24	נ'	אורלי	אורליטה
4732	אל מען כסיל כאולתו פן תשנה לו גם אתה ענה כסיל כאולתו פן יהיה חכם בעיניו	שמי יוסף, ליטאי, בוגר ישיבת פוניב'ן, דר בעיר ירושלים, משוי ואב לשלשה DBA ומתכנת	מתכנת מחשבים	ירושלים	34	ז'	יוסף בן יוסף	אור היום
3124	אין כל עצב בעולם, למי שלא מכיר את האורות (החזון איש)	אברך כולל, טכנאי מחשבים בפנאי		ירושלים	28	ז'	---	אור האמת
3636	---	בחור היודע לדבר ומבין דבר מתוך דבר	WEISS	DAVID	35	ז'	---	דברוני
3351	---	---	0	?	לא מגלה	---	חסוי---	אניכבוחר
2368	גיבור הקלד טקסט	משעמם – לא מעניין	ארכיטקט	בית רבן	לא מגלה	ז'	עופר כ"ץ	גיבור כארי
1198	---	---	תלמיד ישיבה	ירושלים	29	ז'	חיים זלצמן	דרך האמת
11612	---	---	0	?	לא מגלה	נ'	ליידי דוסית	ליידיסית
5463	מאמין בקב"ה!! לא מאמין בכל תעשיית השקר סביבו	---	אחר	?	37	ז'	יעקב	לא מאמין
1647	---	---	מורה	בני ברק	39	ז'	---	גאס מאנטש
15399	---	---	0	?	115	ז'	---	ירא שמים
6764	---	---	תלמיד ישיבה	בני ברק	26	ז'	מסנגד נהן	מסנגד
1089	---	שואף למצוא חן ושכל טוב בעיני אלוהים ואדם	תלמיד ישיבה	?	לא מגלה	ז'	---	כוש101
1857	---	זכות אבות ותש"כ ר' יגן עליך	חינוך	בריטניה	33	ז'	תהלים זאגער	המצטרף